

етнічності, як правило, розглядають у системі досліджень етнічних конфліктів. При цьому вимальовується чітка схема розгортання конфліктної ситуації, яка загалом об'ємно включає в себе процес мобілізації (наявність певних конфліктних детермінант; їх актуалізація для групи; можливості реального протистояння між групами). Ключова роль у даних процесах також належить еліті. Зазвичай всі подібні сучасні феномени оцінюються негативно, адже вони несуть загрозу встановленому адміністративному і правовому порядку, є зовнішньополітичним дестабілізуючим чинником.

Як варіант визначення природи конфліктності між етнічними групами в сучасних державах українські дослідники [5] застосовують принцип соціальної стратифікації. При цьому держава розглядається як сукупність етнічних груп-страт, які з природних причин перебувають у нерівному становищі, щодо задоволення своїх потреб і прав. Така нерівноправність виступає основною причиною міжетнічних конфліктів і процесу політизації етнічності. Нерівноправність може бути спричинена цілеспрямованою, орієнтованою на дискримінацію певної групи політикою держави (фактично – етнізацією системи державного управління) або об'єктивно зумовленою нерівноправністю груп за різними «осями» соціальної стратифікації, природною соціально-культурною взаємодією між групами, яка склалася.

Однак на проблему етнічної/етнополітичної мобілізації і ролі у ній еліти як передумови формування національної ідентичності, є й інші погляди. Різничитання, в першу чергу, пов'язані з проблемою визначення часово-просторових рамок появи феномена нації. Так, наприклад, Волкер Коннор у своїй статті «Коли сформувалася нація?» фактично ставить під сумнів роль еліти в процесі творення нації.

«Як ми вже зазначали, національна самосвідомість – явище, притаманне не масі, а еліті, а усвідомлення масами своєї групової приналежності здебільшого не виявляється на рівні, достатньому для вивчення. Через це дослідники надміру покладаються на міркування інтелектуалів, чий узагальнення

стосовно існування національної самосвідомості виглядають надто сумнівними. І справді, можна сумніватися в тому, що позірно націоналістичні еліти у минулому були спроможні розглядати маси як частину своєї нації.... Розрив у часі між появою національної самосвідомості серед елітарних верств та її поширенням на маси, що розтягся подекуди на століття, нагадує нам про очевидний, втім, часто-густо ігнорований факт, що формування нації – це не подія, а процес» [3, с. 306].

Однак подібну аргументацію слід приймати з деякими застереженнями через те, що ми не можемо повністю відкинути значимість самоусвідомлення еліти навіть у тому випадку, коли вона явно не підтверджується самовизначенням широких верств. Тут ми можемо швидше говорити про недостатній зв'язок еліти з народною масою, а відповідно – про незавершеність процесу політизації етнічності і формування національної спільноти. При цьому питання має більш процедурний характер (про те, що вважати «початком» нації – самоусвідомлення еліти чи самоусвідомлення широких верств?). Ключова роль культурної і політичної еліти в процесах етнічної мобілізації в будь-якому випадку залишається визначальною.

1. Брас Пол Р. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності / Пол Р. Брас // Націоналізм. Антологія [Текст]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 225–235. 2. Губогло М. Язык и этническая мобилизация / М. Губогло [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archipelag.ru/geoculture/langsnpeoples/Yazikovaya%20politika/mobilization/>. 16.12.13. 3. Коннор В. Коли сформувалася нація / В. Коннор // Націоналізм. Антологія [Текст]. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 301–307. 4. Крысько В. Этнопсихологический словарь / В. Крысько. – М.: МПСИ, 1999. – 342 с. 5. Маковська Д. Об'єктивний етнічний статус, як чинник етнополітичної мобілізації: Визначення параметрів вивчення / Д. Маковська // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. [текст]. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 86–97. 6. Смит Е. Д. Національна ідентичність [Текст] / Е. Д. Сміт; пер. П. Тарашук. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

Максим Розумний

Цивілізаційний вибір України в контексті боротьби еліт за панування

У статті аналізуються світоглядні та соціально-структурні пріоритети різних типів еліти, що перебувають у стані перманентної боротьби за домінування в сучасному світі.

World-view and socio-structural priorities of different types of elite which are in permanent struggle for dominance in modern world are analyzed.

Межове цивілізаційне становище України визначає основні дилеми її суспільно-політичного, економічного і духовно-культурного розвитку. Специфікою цього розвитку є те, що він завжди був детермінований тим вибором, який у переломні моменти своєї історії робив український народ в особі своїх політичних, релігійних, культурних лідерів.

Запрошення варягів, хрещення за грецьким обрядом, козацько-шляхетський союз і козацько-шляхетська війна, унія і відновлення православної митрополії, союз гетьмана з царем та ідея слов'янської єдності кирило-мефодіївців, геополітичне роздоріжжя лідерів УНР і ЗУНР, українська драма періоду Другої Світової війни – цими явищами і подіями визначалася доля країни упродовж усього відомого нам періоду національної історії.

Стабільність і саме існування новітньої української держави багатьма спостерігачами й сьогодні ставляться

у залежність від того, який цивілізаційний вибір зробить державний провід і народ в умовах, коли протиставлення Заходу і Сходу на європейському континенті набуває нових конкретизованих інституційних, ідеологічних та соціально-економічних форм. Тому питання торгових і митних режимів, технічних регламентів і виробничих стандартів набуває такого ж доленосного значення, як колись питання військових союзів і конфесійної приналежності. За ними стоїть не лише питання економічної вигоди і технологічної доцільності, але й цивілізаційного вибору.

Правильність і усвідомленість цього вибору залежить, не в останню чергу, від того, наскільки правильно ми розуміємо та ідентифікуємо наявні альтернативи. Якщо ми назвемо це вибором між європейською та азіатською культурою, то вибір буде один, а якщо дана колізія буде інтерпретована як протистояння православного слов'янства і католицько-

протестантського світу, то Україна, за логікою, опиняється з іншого боку розмежувальної лінії.

Довільність і спекулятивність пропонованих критеріїв очевидним чином ускладнює вибір, про що свідчить, зокрема, як суперечливість геополітичних і цивілізаційних пріоритетів населення, зафіксована соціологами, так і непослідовна й пасивна у своїй основі політика державного керівництва, відображена у понятті так званої української багатовекторності.

Здійснена свого часу С. Гантінґтоном [1] спроба тлумачити протистояння в сучасному світі як війну цивілізацій (себто таким, що детерміноване світоглядно-культурними відмінностями), має той самий концептуальний недолік, що і традиційні доктрини геополітики. Вони передбачають, що на світовій арені змагаються культури, релігії чи державні стратегії домінування. Але такі пояснення раз по раз стикаються з численними винятками і суперечностями.

Ці підходи не можуть задовільним чином пояснити спільність інтересів нацистської Німеччини і комуністичного СРСР у 30-ті роки ХХ ст., фактичне ототожнення ліберальної експансії Заходу з нацистською доктриною у післявоєнний період в радянській, а потім і в російській пропаганді, союз adeptів атеїстичного комунізму і православного російського націоналізму з ісламськими режимами Близького Сходу. З геополітичної точки зору протиприродним виглядає спорідненість позицій Росії і Китаю, з економічної – дивною виглядає симпатія нафтового монополіста Америки (Венесуели) до нафтового монополіста Європи (Росії) і т. ін.

У сучасному суспільствознавстві дедалі менше авторів апелюють не лише до ідеологічних доктрин класичного спектру, але й до більш нових маркерів «демократії», «громадянського суспільства», «авторитаризму» і т. п. У межах західної політичної думки актуалізується потреба пошуку більш надійних засновків своєї ідентичності та її світоглядно-ціннісних детермінант. Так з'явилися концепти «відкритого суспільства» та його «ворогів» К. Поппера [5], протиставлення «капіталізму» та «етатизму» в розумінні М. Кастельса [2], а одним з останніх теоретичних винаходів на цьому шляху стала концептуалізація понять «природна держава» та «суспільство з режимом відкритого доступу» Д. Норта, Д. Уолліса та Б. Уейнгаста [4].

На нашу думку, існуючі теорії ідеологічних, світоглядно-культурних, економічних і політичних розмежувань в сучасному світі мають бути доповнені врахуванням ще одного чинника, що є базисом названих вище відмінностей. У якості такого чинника пропонуємо розглянути панування певного типу еліти, яким визначається економічний уклад, політичний устрій, суспільні цінності, ідеологічні й культурні особливості окремої держави або цілої цивілізації.

Типи еліт і їхня боротьба за панування. Поняття еліти сьогодні може тлумачитися у двох значеннях, залежно від того, в якому вимірі окреслюється даний феномен. У діяльнісному вимірі елітою постає неформалізована категорія членів суспільства, що в силу тих чи інших обставин є носіями і реалізаторами певних суспільних ідей, або проектів суспільної (спільнотної) самореалізації. У соціально-структурному вимірі йдеться про соціальні групи, до функцій яких належить управління економічними, політичними і духовно-культурними процесами життя спільноти.

Таким чином, основні сфери суспільного життя розподіляються як сфери впливовості тієї чи іншої групи еліти. Приватні інтереси – переважно сфера компетенції економічно-господарської еліти. Військово-адміністративна

еліта виступає в ролі силового регулятора соціальних відносин: вона встановлює закони для реалізації інтересів на основі утверджених цінностей. Самі ж колективні цінності переважно перебувають у віданні духовно-інтелектуальної еліти.

У традиційному суспільстві ці виміри значною мірою збігаються, що забезпечується відповідними нормами, ритуалами, підходами до соціалізації, системами соціального відбору і т. ін. Але у сучасному суспільстві ці механізми або ліквідовані, або існують у рудиментарному вигляді. Тому відновлення відповідності соціальної структури діяльнісному розподілу функцій здійснюється комунікативними засобами.

Кожен тип еліти має свої цінності і принципи, які він проектує на суспільну організацію. Сенс діяльності економічної верстви – задоволення фізичних потреб людей. Сенс діяльності військової верстви – підтримання права і захоплення/захист життєвого простору. Сенс діяльності духовної верстви – підтверджувати присутність блага і його проявів у житті спільноти і людини. Домінування одного з типів пов'язане з домінуванням його принципів і цінностей. При цьому цінності і принципи інших типів або перебувають в репресованому вигляді, або підпорядковуються (легітимізуються через встановлення відповідності або зв'язку) з цінностями та принципами домінуючого типу.

Одним з визначальних чинників суспільного життя, який формує тип політичної організації, панівні цінності та характер суспільної комунікації є боротьба еліт за панування. Вона є такою ж традиційною боротьбою, як і боротьба спільнот за панування. За певних умов ці два конфлікти поєднуються в один, і тоді спільнота, очолювана однією верствою, веде боротьбу з іншою, очолюваною елітою-антагоністом. Такого роду боротьба найчастіше має характер ідеологічно вмотивованої та нерідко набуває масштабу «протистояння цивілізацій».

Залежно від того, яка верства при владі, формується запит на певний різновид духовно-культурної діяльності.

У класичній схемі брахмани пов'язані з кшатріями. Військові забезпечують збір ресурсів, у тому числі захист своєї території і здобуття військової здобичі. Брахмани легітимізують владу перед масою і контролюють моральний стан кшатрійської верстви, зокрема, стримують від надмірної корисливості й здирництва, спонукають її до самопожертви, подвигів, мотивують її славою і уявленням про суспільне благо. Брахмани для кшатрів формують і підтримують поняття справедливості та сакральної місії спільноти чи людства в цілому. Кшатрії під впливом брахманів зберігають поняття честі й порядку, а також прищеплюють їх всьому суспільству.

Стосовно вайш'їв такі мотивації значною мірою втрачають свою чинність. Натомість у суспільстві під впливом цієї верстви виникає запит на безпеку, майстерність, діловий розрахунок, ділову порядність. Інтелектуальна чи духовна творчість вимірюється комерційним успіхом, адміністративне становище використовується для накопичення стартового капіталу та ін. Відповідним чином змінюється функція духовно-культурного проводу та його обличчя. Вайш'ям не потрібна інтелігенція, їм потрібен інтелектуал, або такий самий вайш'я, котрий надає «культурні послуги». Одним з найпоширеніших видів інтелектуальної діяльності за цих умов стає журналістика. Інші жанри – шоу, комедії, «корисна інформація» утилітарного призначення.

Розподіл надлишку суспільного продукту може контролюватися або військовими адміністраторами, або

суб'єктами бізнесу і виробництва. Залежно від цього слід розрізняти етатизм і капіталізм як основні моделі суспільного устрою.

Нинішня тенденція – домінування капіталістичної моделі та відповідно – криза військово-адміністративної, а також пов'язаної з нею духовної верстви. Це домінування забезпечується зосередженням основних ресурсів у руках представників бізнесу, їх переважним впливом на функціонування державних інституцій, їхнім пануванням у масовій комунікації, а також ідеологічними концептами демократії, свободи, рівності.

Основною передумовою панування «третього стану» є деградація двох «перших», нездатність їхніх представників у конкретних історичних умовах виконувати функцію збереження і відтворення суспільного блага та занепад відповідних інституцій – церкви, монархії, шляхти. Цю функцію перейняла в них торгівельно-ремісничка верства, яка почала концентрувати у своїх руках дедалі більший обсяг сукупного продукту. У Європі цей перехід суспільного проводу ознаменований подіями Реформації (Вебер).

На етапі свого зародження буржуазія взяла на себе турботу про моральний і ціннісний стан суспільства й стала ревним поборником релігійних чеснот і пуританської поведінки нарівні з утвердженням політичних свобод (міського самоврядування, а згодом і республіканізму), приватної власності і ринкової конкуренції.

До нинішнього занепаду кшатрійську верству привели світові війни ХХ ст. Криза функціональності стала наслідком порушення принципу розподілу суспільних ролей самою військовою верствою. Запровадження загальної військової повинності, перетворення цивільного населення на основну жертву військового конфлікту – ці два злочини військової верстви проти соціуму стали передумовою її занепаду. Після 1945 року військова еліта була частково знищена, але ще більшою мірою деморалізована.

Очевидно, що тягар відповідальності з військовими мусили розділити й секуляризовані брахмани – конструктори й натхненники тоталітарних режимів, які принесли в жертву ідеям мільйони життів і доль співгромадян. Минулі світові війни були використані підприємницькою елітою одночасно для концентрації капіталів і дискредитації військової еліти та пов'язаних з нею ідеологічних цінностей.

Нині відповідна доктрина ідентифікується з такими поняттями, як права людини, відкрите суспільство, демократичний транзит, «Вашингтонський консенсус». За останнім поняттям стоїть прагнення глобалізованої торгово-економічної еліти усунути національні держави, що як інститути продовжують перебувати під впливом військових-адміністраторів та культурників-ідеологів, від контролю за економічно-фінансовими потоками в глобальному масштабі.

Сьогодні безперечним є домінування у світі держав, підпорядкованих підприємницькій верстві. Серед них провідну роль відіграє США, де показником панування верстви вайш'ів є і культ національної грошової одиниці, й основні мотивації суспільної активності (американська мрія), і такі особливості організації влади, як залежність військових бюджетів і зовнішньої політики від бізнесових інтересів корпорацій.

Після розпаду СРСР як найбільшої мілітарно-ідеологічної потуги, світу ліберальних цінностей та інститутам економічного панування протистоїть, головним чином, мусульманський світ як останній бастион військової варни та її цінностей. Частково мілітарно-ідеократичну соціальну

модель намагається відродити нинішнє керівництво Росії, але при цьому потрапляє у залежність від економічних інтересів своїх західних партнерів.

Китай поки що стоїть осторонь цієї боротьби, намагаючись знайти збалансовану модель суспільної організації, в якій кожна варна виконувала б властиві їй функції. Однак, державне управління тут цілком зосереджено в руках військово-адміністративної верстви. Зберегти такий стан в умовах глобальної експансії цінностей і принципів підприємницької верстви поки що вдається лише ціною масових смертних вироків корупціонерам.

Ідеологічні форми самосвідомості еліти. Ідеологічний зміст боротьби еліт полягає у протиставленні цінностей однієї варни цінностям іншої. У контексті такої боротьби формуються і занепадають основні ідеї суспільного розвитку.

У внутрішній політиці сучасних держав традиційним є поділ на егалітарну й аристократичну політичну традицію, що набуває впродовж історії численних метаморфоз і різнотлумачень. В цілому, питання зводиться до вибору між принципом соціальної стратифікації і закріплення системи привілеїв духовно-адміністративного проводу та принципом змішування варн в інтересах торгово-економічної верстви.

Базова егалітарна настанова має своє втілення в ліберальній та соціалістичній аксіологіях, у той час як аристократична інтенція соціальної організації реалізовується в консервативній та комуністичній доктринах. Всередині цих ціннісних об'єднань виділяють переважання лівих і правих течій – соціалізм та комунізм, з одного боку, й лібералізм та консерватизм, з іншого.

На аксіологічному рівні відмінність між лівою і правою доктриною полягає в тому, що визнається первинним – благо індивіда чи благо колектива (спільноти).

Ліві й праві аксіології зводяться до систем аргументації на користь однієї з двох моделей розподілу суспільних благ, або ж колективного ресурсу спільноти. Права настанова передбачає його концентрацію за рахунок реалізації переваг одних індивідів над іншими, а ліва – більш рівномірний розподіл між усіма членами суспільства. Соціал-демократія в цьому розумінні є специфічною настановою, яка передбачає на основі елітаристських механізмів концентрації ресурсів запровадження додаткових механізмів часткового перерозподілу сукупного продукту з метою підтримання ресурсу колективного блага. Така настанова будеється на уявленні, що спільне благо витворюється і розподіляється виключно всередині спільноти як у замкнутій системі, а не виборюється однією спільнотою в конкуренції з іншими спільнотами.

Аксіологічні відмінності є найбільш сталими формами соціальних преференцій, що дозволяє розрізняти за цією ознакою не лише підходи до суспільної організації в межах однієї спільноти, але й виробити доволі адекватні моделі міжспільнотної комунікації (відображені у так званій теорії міжнародних відносин Г. Моргентау [3]). У цих принципах цілком очевидно знаходять своє відображення особливості панівних еліт, що обіймають лідируючі позиції в тих чи інших спільнотах. Виразні риси станових преференцій і властивих тим чи іншим варнам цінностей знаходимо в загальноприйнятій класифікації підходів, що відображають мотивацію суб'єктів міжнародної політики.

Реалізм як підхід до міжнародних справ спирається на принципи і цінності касти воїнів, в основі яких лежить право сильного та імператив панування в його фізичному вираженні (у тому числі в сенсі контролю над територіями). Такий підхід

сьогодні реалізовано, зокрема, в концепті «геополітики», що відображає потребу спільноти контролювати територію в якості універсального політичного імперативу.

Лібералізм як політична тенденція є концептуальним виправданням експансії торгово-господарської верстви та її намагання підпорядкувати економічним законам вигоди і прибутку від обороту капіталу всю сферу людських взаємин. Лібералізм представлений в семантичному полі світової політики ідеєю глобалізації та стратегією «експорту демократії».

Конструктивізм, що визначає ключову роль історично сформованих елементів суспільної свідомості в реальному позиціонуванні та поведінці спільнот, є типовою рефлексивною позицією представника інтелектуальної верстви, який не має власного інтересу в «земних справах», але натомість схильний ставити під сумнів цінності, якими хтось інший прикриває свої групові або приватні інтереси. При цьому слід зауважити, що все ж більшість соціально адаптованих представників духовно-інтелектуальної верстви обслуговують сьогодні ідеологічні концепти реалістів-адміністраторів і лібералів-торговців.

Вибір України. Сучасне розмежування в Європі, означене консолідацією пострадянських режимів навколо інтеграційних проектів Москви та завершенням інституційного оформлення об'єднаної Європи, набуває своїх остаточних форм. Зоною невизначеності лишаються дві закавказькі республіки Грузія і Вірменія, розділена на дві частини Молдова і, звичайно, Україна. Усі інші пострадянські режими після коротших чи триваліших ліберальних експериментів повернулися до етатистської моделі, що відтворює інституційну матрицю СРСР, а також мілітарно-патерналістичні цінності варни кшатріїв у тому чи іншому ідеологічному оформленні (від специфічного культу колишнього президента Туркменістану та ісламської ідентичності узбеків і азербайджанців до комуністичного реваншу в Білорусі і великодержавного експансіонізму сучасної Росії). Натомість на захід від колишнього радянського кордону, а також у країнах Балтії, здається, остаточно утвердилася ліберальна ринкова модель, що зумовлена інтеграцією колишніх країн «соціалістичного табору» до відповідних політико-економічних структур, а також визнання ними ліберальних норм, принципів і цінностей Заходу.

Невизначеність України пояснюється певним балансом, що утворився між бізнесовою й адміністративною елітами, а також їх активним змішуванням і кооперацією. Українська адміністративна еліта не має державницького ідеологічного стрижня, не бажає взяти на себе консолідовану відповідальність за стан справ у країні й використовує своє становище для створення конкурентних переваг для власного бізнесу. Водночас український бізнес у своїй більшості не здатний до відкритої конкурентної боротьби, а звик отримувати надприбутки через доступ до державного майна або бюджетних коштів. Ситуація ускладнюється також практичною відсутністю власної патріотичної військової еліти та безпорадністю і дезорієнтованістю інтелігенції.

Цими обставинами пояснюється неготовність української еліти зробити остаточний цивілізаційний вибір та складність набуття нею елементарної суб'єктності в міжнародних відносинах. Ситуація вибору тлумачиться тим чи іншим представником української держави виключно з погляду його поточних політичних інтересів чи, навіть, з погляду інтересів наближеного до конкретного лідера бізнесу.

Загалом така «гнучкість» в питаннях національної стратегії створює певні аксіологічні та структурні передумови для того, щоб капіталістична модель отримала, в разі виникнення сприятливої кон'юнктури, вирішальну перевагу. Однак імовірність її безболісного запровадження в Україні є досить проблематичною. Основними перешкодами є корупція і деморалізація суспільних відносин загалом, патерналістичні очікування населення та висока імовірність того, що на момент «розміщення» вітчизняних активів на глобальному ринку, серед їх власників не виявиться такої кількості громадян України, яка буде достатньою опорою для соціальної стабільності і національної злагоди.

В утвердженні ліберально-ринкових відносин об'єктивно зацікавлена українська олігархія, яка монополізувала вітчизняні ресурси, але вона, по-перше, не готова до справжньої конкуренції (у тому числі, з іноземним капіталом і сучасним менеджментом), а по-друге, не готова запропонувати ніяких реальних стимулів решті населення, оскільки не має для цього ні патріотичних почуттів, ні соціальної відповідальності.

З іншого боку, встановлення пострадянського авторитарного етатизму в Україні також утруднене кількома чинниками: 1) відсутністю суб'єкта влади, який мав би достатній моральний (ідеологічний) та організаційний (силовий) ресурс для подолання опору олігархічних груп, зацікавлених у збереженні своєї безконтрольності; 2) відсутністю матеріального ресурсу, перерозподіл якого дозволив би «купувати» прихильність державного апарату і більшості населення (таким ресурсом зазвичай буває дешева сировина, реалізація якої монополізована на державному рівні); 3) неможливість запровадження єдиної ідеологічної доктрини, яка б виправдовувала обмеження свобод і була б переконливою для абсолютної більшості громадян.

Таким чином, невизначеність України в ситуації глобальної боротьби різних типів еліти за панування може бути розв'язана тільки внаслідок рішучої зовнішньої експансії, яка, ймовірно, поставить під сумнів цілісність країни. Однак, можливий і більш оптимістичний сценарій. Він полягає в тому, що зовнішнє втручання може стати стимулом для мобілізації конструктивних сил всередині українського суспільства, які (залежно від того, хто і в який спосіб мобілізується) реалізують життєздатну ліберально-ринкову або державницько-ідеологічну модель суспільної організації.

1. *Гантінгтон С. Ф.* Зіткнення цивілізацій та межа світу / С. Ф. Гантінгтон // *І.* – № 14. – 1998. – С. 98–119. 2. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануель Кастельс; [Пер. с англ.]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 438 с. 3. *Моргентау Г.* Политические отношения между нациями: борьба за власть и мир / Г. Моргентау // *Теория международных отношений: Хрестоматия* [Сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова]. – М.: Гардарики, 2002. – С. 72–88. 4. *Норт Д.* Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Дуглас Норт, Джон Уоллис, Барри Вайнгат; [Пер. с англ. Д. Узланер, М. Марков, Д. Расков, А. Раскова]. – М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – 480 с. 5. *Поппер К. Р.* Открытое общество и его враги. – Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы [Пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского] / К. Р. Поппер. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 528 с.